

повинні її переглядати у судах вищих інстанцій. Родство члена колегії, який розглядає оскаржений вирок, із суддею, який його постановив, тогочасним законодавством зовсім не передбачалося²¹.

Нині така ситуація безпосереднього правового вирішення не отримала і може бути розв'язана з допомогою застосування п. 4 ч. 1 ст. 75 КПК України 2012 р., оскільки дійсно існують сумніви в неупередженості рішення судді вищестоящего суду щодо вироку, ухвали, винесених за участі їх родичів. Тому пропонуємо доповнити ст. 75 КПК України 2012 р. частиною 3 наступного змісту: “У складі колегії суддів, яка розглядає оскаржений вирок чи ухвалу, не може бути родичів, чоловіка чи дружини, членів сім'ї, свояків того судді, який брав участь у їх ухваленні у нижчестоящому суді”.

УДК 349.415

Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель

О. В. Головкін,

доктор юридичних наук,
професор Національної академії прокуратури України,
старший радник юстиції, почесний працівник
прокуратури України, заслужений юрист України

Я. О. Леляк,

аспірант Національної академії прокуратури України

Стаття присвячена висвітленню важливості існування кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель. Проаналізовано особливості складу злочину та кваліфікуючих ознак ст. 239 Кримінального кодексу України «Забруднення або псування земель». Виокремлено різницю понять «забруднення земель» та «псування земель». Сформульовано особливості кримінальної відповідальності за псування та забруднення земель.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, особливості складу злочину, забруднення або псування земель.

Головкін А.В., Леляк Я.А. Уголовная ответственность за загрязнение либо порчу земель

Статья посвящена освещению важности существования уголовной ответственности за загрязнение либо порчу земель. Проанализированы особенности состава преступления и квалифицирующих признаков ст. 239 Уголовного кодекса Украины «Загрязнение или порча земель». Определена разница понятий «загрязнение земель» и «порча земель». Сформулированы особенности уголовной ответственности за порчу и загрязнение земель.

Ключевые слова: уголовная ответственность, особенности состава преступления, загрязнение или порча земель.

Golovkin Oleksandr, Lelyak Yaroslav. Criminal liability for pollution or damage to land

This article is devoted to highlighting the importance of the existence of criminal liability for pollution or damage to land. The article analyzed the features of the corpus delicti and the aggravating circumstances art. 239 of the Criminal Code of Ukraine “Pollution or damage to land.” Determined difference of concepts “land pollution” and “land damage”. The authors formulated the features of criminal liability for pollution and damage to land.

²¹ Фойницький І.Я. Цит. работа. – С. 274.

Key words: *criminal liability, the features of corpus delicti, pollution or damage to land.*

Сучасний стан розвитку Української держави характеризується підвищенням техногенного навантаження на земельні ресурси і, як наслідок, загрожує стати небезпекою для самої людини. Щороку Україна втрачає 100 тис. га родючих земель. Понад 20% території країни перебуває у незадовільному щодо забруднення стані. Ситуація із забрудненням територій ускладнилася після аварії на Чорнобильській АЕС. Радіонуклідами забруднено понад 4,6 млн. гектарів земель у 74 районах 11 областей, у тому числі 3,1 млн. гектарів ріллі. З користування вилучено 119 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, в тому числі 65 тисяч гектарів ріллі.

Особливий статус землі як основного національного багатства передбачає необхідність розробки та впровадження механізмів охорони землі та відновлення її якісного і кількісного стану, в тому числі шляхом застосування юридичної відповідальності, зокрема кримінальної.

Окремі аспекти кримінально-правової охорони природних ресурсів, і зокрема землі, в загальному плані розглядалися В.І. Андрейцевим, Ю.С. Богомяковим, М.М. Бринчуком, Т.Д. Бушуєвою, В.П. Владимировим, С.Б. Гавришем, П.С. Дагелем, О.В. Дубовик, Є.Н. Жевлаковим, О.С. Колбасовим, С.М. Кравченко, П.Ф. Кулиничем, У.Я. Крастиньшем, Н.О. Лопашенко, Ю.М. Ляпуновим, В.Л. Мунтяном, П.С. Матишевським, В.О. Навроцьким, В.В. Носіком, В.В. Петровою, Л.Ф. Повеліціною, Б.Г. Розовським, Н.І. Титовою, Ю.С. Шемшученком, Н.Г. Шимбарєвою та іншими вітчизняними й зарубіжними фахівцями з кримінального права, екологічного права та криминології. Правові засади охорони земель від забруднення та псування дослідила Т.К. Оверковська¹. Досліджуваній проблематиці присвячено дисертаційне дослідження А.М. Шульги². Проте проблема кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель потребує подальшого наукового дослідження та обґрунтування.

Ст. 239 «Забруднення або псування земель» КК України встановлена кримінальна відповідальність за злочинне погіршення якісного стану земель. Відповідно до ч. 1 зазначеної статті забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, караються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років³.

Об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони земель від забруднення та псування вже була предметом дослідження в сучасній науково-право-

¹ Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: дис ... канд. юрид. наук / Оверковська Т.К. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 213 с.

² Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: дис ... канд. юрид. наук / Шульга А.М. / Національний університет внутрішніх справ МВС України. – Х., 2004. – 207 с.

³ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // ВВР України. – 2001. – № 25 – 26. – Ст. 131.

вій літературі, в якій доведена наявність достатніх підстав для криміналізації суспільно небезпечних посягань на землю як елемент довкілля. Зокрема, у складі необхідних і достатніх підстав такої криміналізації зазначаються: 1) високий ступінь суспільної небезпечності забруднення або псування земель; 2) поширення негативного антропогенного навантаження на землю; 3) наявність умов вчинення забруднення або псування земель, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності; 4) необхідність кримінально-правової гарантії охорони відповідних конституційних прав та установлень; 5) необхідність забезпечення глобальної екологічної безпеки⁴.

Кримінальна відповідальність застосовується лише судами за вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. Злочином є передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Склади суспільно небезпечних діянь, які посягають на встановлений земельний правопорядок та порушують вимоги щодо раціонального використання та охорони земель, закріплені у розділі 8 КК України «Злочини проти довкілля».

В юридичній науці усі складі злочинів, що пов'язані із земельними відносинами, прийнято класифікувати на чотири групи: 1) злочини, що мають екологічний характер; 2) злочини економічного характеру; 3) злочини, які посягають на землю як на об'єкт державного управління; 4) злочини, які мають безпосереднє відношення до того, що вирощується на землі⁵.

На думку Т.К. Оверковської, відносини, що пов'язані з охороною якісного стану земель, за своїм характером є екологічними, а отже, ті суспільно небезпечні діяння, що посягають на якісний стан земель, мають екологічну спрямованість, і їх слід розглядати як різновид екологічних злочинів.

Суспільна небезпечність забруднення або псування земель полягає в тому, що ці дії завдають шкоди навколишньому природному середовищу в цілому та земельним ресурсам держави зокрема, крім того, можуть негативно впливати на життя та здоров'я людей.

Об'єктом злочину є екологічно безпечний стан земель, який визначає придатність для їх використання за призначенням. А.М. Шульга визначає безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування земель нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель, який є необхідною умовою стану безпечності для життя та здоров'я людей, довкілля, а також повноцінного господарського використання корисних якостей землі⁶.

Отже, основним безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування земель є нормальний природний стан ґрунтового покриву земель як обов'язкова ознака екологічної безпеки. При суспільно небезпечному порушенні цього стану погіршується стан безпечного існування і розвитку як людей, які мешкають або працюють на забруднених територіях, так і інших об'єктів природи. Звертає на себе увагу те, що і сам злочин, передбачений ч.2 ст. 239 КК

⁴ Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А.М. Шульга. – Х., 2004. – С. 8.

⁵ Земельне право України : підручник / [за ред. О.О. Погірного, І.І. Каракаша]. – К.: Істина, 2003. – С. 419.

⁶ Шульга А.М. Цит. праця. – С. 92.

України, має декілька додаткових безпосередніх об'єктів: а) життя та здоров'я окремої особи; б) здоров'я населення; в) нормальний якісний стан інших об'єктів природи (атмосферного повітря, надр, водних ресурсів, об'єктів флори та фауни тощо); г) власність та інші соціальні інтереси, блага та цінності, яким шкода завдається в результаті забруднення або псування земель. Всі зазначені об'єкти – факультативні, тому що вони страждають від забруднення або псування земель не завжди всі разом. Законодавець відмітив це за допомогою сполучника “або” в диспозиції ст. 239 КК України. Тим самим він вказав, що додатковим безпосереднім об'єктом може бути або життя, здоров'я людей, або інші цінності та блага⁷.

Предметом даного злочину є земля у вузькому розумінні цього значення як поверхневий ґрунтовий шар, який виконує екологічні (взаємозв'язок живої і неживої природи), економічні (як засіб виробництва в промисловості, сільському, лісовому господарстві, як просторовий базис), культурно-оздоровчі, рекреаційні та інші функції.

Земля, як зазначено в ст. 14 Конституції України, є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Посідаючи домінуюче місце серед інших природних багатств, земля не може розглядатись ізольовано від інших елементів природи і є складовим елементом єдиної екологічної системи. Особливість землі як об'єкта природи полягає в тому, що вона відіграє важливу економічну роль у житті суспільства і являє особливу самостійну цінність як необхідна умова життєдіяльності людини.

Відповідно до цільового призначення всі землі України поділяються на: 1) землі сільськогосподарського призначення; 2) землі житлової та громадської забудови; 3) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; 4) землі оздоровчого призначення; 5) землі рекреаційного призначення; 6) землі історико-культурного призначення; 7) землі лісгосподарського призначення; 8) землі водного фонду; 9) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення (ст. 19 Земельного кодексу України).

Об'єктивна сторона злочину передбачає порушення спеціальних правил щодо раціонального і науково обґрунтованого використання земель, що полягає в забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами або іншими шкідливими для життя і здоров'я людей або довкілля матеріалами. Злочин може бути вчинений як способом активної дії, так і бездіяльності. Склад злочину може мати місце за наявності таких обставин: 1) має місце забруднення чи псування земель внаслідок порушення спеціальних правил; 2) забруднення, псування земель відбувається речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля; 3) забруднення або псування земель шкідливими речовинами створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» забруднення земель - це накопичення у ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів й агрохімікатів,

⁷ Шульга А.М. Цит. праця. – С. 94.

важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін.

У ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» псування земель визначається як порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість⁸.

Як слушно зазначає А.М. Шульга, псування земель – ширша категорія порівняно з їх забрудненням. Вона пов'язана із зміною якісних характеристик, що мали місце в результаті порушення правил поводження з хімічними чи біологічними речовинами в тих випадках, коли родючий шар ґрунту неможливо відновити або його відтворення потребує значного часу. Псування родючого шару земель – це часткове або повне зруйнування ґрунтового покриву, яке характеризується погіршенням його фізичного і біологічного стану, а також зниженням родючості ґрунтів, у зв'язку з чим використання земельної ділянки стає неможливим або потребує введення спеціальних обмежень (включаючи консервацію)⁹.

Варто підтримати Т.К. Оверковську, яка вважає, що забруднення земель хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами є одним із проявів їх псування. Отже, більш широким за своїм змістом слід вважати поняття «псування земель». «Забруднення» є складовою поняття «псування» земель¹⁰.

Суттєвою характеристикою об'єктивної сторони складу злочину є те, що відповідно до ч. 1 ст. 239 КК України кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель настає у випадку, якщо: а) воно здійснюється речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля; б) внаслідок порушення спеціальних правил; в) створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Псування земель може бути здійснене шляхом механічного впливу на них, наприклад, незняття родючого шару ґрунту при забудові земельної ділянки, що призвело до його псування, невиконання заходів щодо рекультивації земель, використання важкої сільськогосподарської техніки, що призводить до ущільнення ґрунтів, розорення схилів без дотримання встановлених правил запобігання ерозії ґрунтів тощо.

Псування може вчинюватись і шляхом бездіяльності, зокрема при недотриманні спеціальних правил використання земельних ділянок, які встановлюються у земельному законодавстві та залежать від категорії земель і особливостей якісного стану певних земельних ділянок. У Постанові Пленуму

⁸ Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1432.

⁹ Шульга А.М. Цит. праця. – С. 115-116.

¹⁰ Оверковська Т.К. Цит. праця. – С. 20, 28.

Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 р. №17 роз'яснено, що створення небезпеки для життя і здоров'я людей виникає у разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо. Необхідною умовою кваліфікації таких діянь є встановлення причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил і настанням суспільно-небезпечних наслідків.

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, визнається закінченим з того моменту, коли забруднення або псування земель створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля. Загроза заподіяння шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або в силу інших обставин, які не залежать від волі винної особи.

Шкоду, що завдається злочинним забрудненням або псуванням земель, можна умовно поділити на три складові: екологічна шкода (шкода, що завдається різним екосистемам); особиста шкода (шкода життю та здоров'ю людей); економічна шкода (шкода землі, як об'єкту господарювання). Така градація екологічно небезпечних наслідків злочинного забруднення або псування земель випливає з диспозиції ст. 239 КК України¹¹.

До інших тяжких наслідків у літературі обґрунтовано пропонують відносити масову загибель об'єктів тваринного світу, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу на значних площах, спричинення особливо великих матеріальних збитків, забруднення або псування значних територій, неможливість проживання населення на певній території, а також вимушене переселення людей.¹²

Суб'єктивна сторона злочину характеризується умисною або необережною формою вини.

Суб'єктом злочину «Забруднення або псування земель» може бути будь-яка фізична особа, що досягла 16 років. У зв'язку з особливостями об'єктивної сторони забруднення земель, його суб'єктом може бути особа, яка займається діяльністю, пов'язаною із використанням, збереженням, транспортуванням, утилізацією речовин, відходів чи інших матеріалів, шкідливих для людей або довкілля, через те, що на неї покладено обов'язок діяти відповідно до встановлених правил поведіння з такими речовинами, відходами чи іншими матеріалами.

Суб'єктом цього злочину може бути власник чи користувач (орендар) земельної ділянки, який не дотримується встановлених вимог щодо застосування пестицидів та агрохімікатів, порядку захисту рослин, спеціальних правил використання земельної ділянки, чим заподіює шкоду природному ресурсу шляхом його забруднення чи псування.

¹¹ Шульга А.М. Цит. праця. – С. 120.

¹² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – С. 637-639.

Також суб'єктом злочину може бути особа, яка не має легалізованих прав на земельну ділянку, проте здійснює негативний вплив, який призводить до її забруднення чи псування (несанкціоноване складування відходів, у тому числі побутових тощо). У цьому випадку така незаконна діяльність може поєднуватися із самовільним зайняттям земельної ділянки.

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 239 КК) є спричинення загибелі людей, їх масового захворювання або інших тяжких наслідків.

Під загибеллю людей слід розуміти настання смерті хоча б однієї людини. Під масовим захворюванням людей слід розуміти захворювання значної кількості людей на одній території, що є небезпечними для їх життя і здоров'я або поєднані із стійкою втратою працездатності, зараження епідемічними або інфекційними хворобами кількох осіб, появу спадкових патологій, відхилень у розвитку дітей, значне зниження тривалості життя, захисних можливостей імунної системи тощо. З'ясовуючи питання про те, чи є захворювання людей масовими, слід, зокрема, досліджувати відомості про чисельність населення, що захворіло, його поширеність на території України або конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Під тяжкими наслідками слід розуміти: заподіяння шкоди здоров'ю окремих осіб або хоча б однієї людини, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди у великих (особливо великих) розмірах тощо.

Отже, погоджуючись з Т.К. Оверковською, сформулюємо особливості кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель в Україні: 1) є різновидом ретроспективної юридичної відповідальності; 2) підставою є суспільно небезпечне злочинне діяння, яке завдає шкоди навколишньому природному середовищу взагалі та земельним ресурсам зокрема, а також може негативно вплинути на життя та здоров'я людей; 3) застосовується лише за ті суспільно небезпечні діяння щодо якісного стану земель, склади яких передбачені КК України, та тільки за вироком суду; 4) оскільки статті, що передбачають відповідальність за злочини у зазначеній сфері, є бланкетними, для встановлення конкретного складу злочину слід звертатися до законодавства про охорону земель; 5) притягнення винних до кримінальної відповідальності не звільняє від відшкодування заподіяних збитків земельним ресурсам.